



ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 94 (477)

КОНОТОПСЬКА БИТВА В ІСТОРІОГРАФІЇ (до 350-річчя битви)

БАДАХ Ю., д. і. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук

Триста п'ятдесят років тому, 29 червня 1659 р. поблизу міста Конотопа 30-тисячне військо гетьмана І. Виговського разом із 30 тис. кримських татар і поляками розбило майже 150-тисячне московське військо під командуванням О. Трубецького. Тривалий час конотопська битва залишалася ледве не забороненою темою в російській і особливо в радянській історіографії. Упродовж багатьох років інформація про неї замовчувалась, бо правда про події під Конотопом розвінчувала багато великодержавних міфів, особливо про "споконвічне прагнення українців до союзу з Росією".

Україна збирається відзначити 350-річницю Конотопської битви з участю державних структур [1]. Москва незадоволена цим, звинувачує керівництво нашої країни у "втягуванні українського народу в штучне та надумане протистояння з Росією" тим самим втручаючись у внутрішні справи іншої країни, адже святкування історичних дат є виключно внутрішньою справою і правом України на історичну пам'ять і не спрямоване проти інших держав. Хоча при цьому Росія сама, з великою помпою, збирається відзначити 300-річчя Полтавської битви.

Стосовно передісторії битви слід зазначити, що вона відбулася в дуже несприятливий час для української історії, який звався Руїною – доба по смерті Б. Хмельницького, час відвертої громадянської війни, інтервенції сусідів України і подальше знищення залишків надбань минулих років визвольної війни.

Відповідно до козацьких законів гетьмана вибирали зі свого середовища й у зрілому віці. Однак у заповіті Б. Хмельницький просив призначити замість себе свого 16-річного сина Юрія, який ще вчився. Прохання його було виконано і Юрій Хмельницький був оголошений гетьманом, але І. Виговський умовив Юрія скликати старшин, козаків,

народ і відмовитися по молодості років від правління. Юрій погодився, але з ним не погодилася громада, вирішивши поставити йому в опікуни та радники генеральних старшин І. Виговського, Т. Носача і Г. Лесницького. У випадку війни І. Виговський був повинен прийняти булаву і бунчук з рук молодого гетьмана, а після повернення з походу їх віддати. Пізніше було вирішено, що Юрій поїде ще на три роки, щоб продовжити навчання в Києві, на цей строк гетьманом наголошують І. Виговського [2, с. 248].

Із приходом до влади І. Виговського суперечки загострилися ще більше. І не тому що він не хотів співпрацювати з московським урядом., навпаки, включившись у боротьбу за гетьманську булаву І. Виговський розраховував на підтримку саме царя. До поляків гетьман, колишній генеральний писар в уряді Б. Хмельницького, відносився гірше ніж Богдан. Із дипломатичного листування посла угорського князя можна довідатися, що між Москвою та І. Виговським існували навіть якісь таємні домовленості щодо підтримки царем кандидатури останнього на майбутніх гетьманських виборах [3]. Однак із листування самого І. Виговського з царем недвозначно випливає, що визнання гетьманського обрання пов'язувалося московською стороною з обмеженням суверенітету українців на користь царя. З іншого боку є багато доказів, що навпаки, І. Виговський був ярим прихильником польського короля і вів таємні переговори з Польщею, про це йшлося в дописах його супротивників, які надходили до Москви.

Поведінка царських послів в Україні свідчила про те, що Москві потрібен на чолі війська Запорізького такий гетьман, якого, за висловом Івана Виговського, можна було "взяти за хохол, і за собою водити" [4, с. 36]. І. Виговський був не з таких, тому відмовився від будь-яких поступок, задекларувавши намір продовжувати політику свого попередника. Саме з цього часу, з кінця літа – початку осені 1657 р., між гетьманом і Москвою і пробіг чорний кіт [3]. Не бажаючи бути маріонеткою в руках московських бояр і воєвод царя І. Виговський скликає в жовтні 1657 р. в Корсуні Генеральну раду, де змалював плани царя. Новий Київський митрополит буде підлеглим Московського патріарха, а не Константинопольського. Замість "вільних козаків" московіти вимагали, щоб українці звалися "вічними підданими". Крім Києва у Москві хотіли посадити своїх воєвод ще в п'яти інших містах, залишити скрізь самоуправління тільки козакам і міщанам, а весь народ підпорядкувати суду воєвод та дяків [4, с. 538]. Після таких вимог І. Виговський зрікається своїх повноважень та кладе перед учасниками Ради булаву.

Нині важко встановити, наскільки щирим був І. Виговський у своєму зреченні влади. Більшість істориків вважає, що швидше за все, це був умілий політичний хід. Його правильність підтвердив подальший розвиток подій. Козацтво не лише повернуло йому гетьманську

булаву, а й висловило повну довіру до його політичного курсу та присягалося підтримувати його акції, спрямовані проти зазіхань царських воєвод. Ідучи на поступки впливовій козацькій еліті, І. Виговський заявляє на Раді про свою готовність переглянути принципові засади функціонування системи політичної влади Гетьманату, добровільно поступившись цілою низкою своїх повноважень козацькій старшині й утвердивши тим самим повноцінну республіканську владну модель, значно порушену авторитарними методами правління Б. Хмельницького.

Такі несподівані політичні ходи зміцнили авторитет І. Виговського. Навіть Москва, вперше після Корсунської ради, офіційно визнає гетьманські повноваження І. Виговського та заявляє про відсутність намірів ревізувати характер українсько-московських відносин. Однак здобута восени 1657 р. політична перемога в Корсуні виявилася для І. Виговського пірровою перемогою. Загравання гетьмана зі старшиною на тлі швидкого збагачення останньої та невпинного зубожіння рядового козацтва, намагання козацької еліти закріпити за собою в підданстві вільне селянство провокують в Україні поширення антистаршинських і антигетьманських настроїв. Ці виступи очолюють отамани Запорізької Січі. Шукаючи підтримки в боротьбі з гетьманським урядом вони звертається по допомогу до Москви, яка платить їм гроші, закликаючи істотно обмежити прерогативи гетьманського проводу, залишивши за гетьманами лише ті владні повноваження, якими вони володіли, будучи підданими польського короля. Козацька старшина на чолі з кошовими отаманами, спочатку Я. Барабашем, а пізніше І. Сіркою, виступає проти І. Виговського. Вони не брали участі в Корсунській раді, вважаючи, що новий гетьман зірвав плани Б. Хмельницького, щодо спадкового гетьманства. У вересні 1657 р. запорожці втопили в Дніпрі посланців І. Виговського до кримського хана, ображаючись на гетьмана, що він намагався силою зупинити їх торгівлю з Гетьманатом [5, с. 154].

У 1658 р. І. Виговський приймає вимогу царя передати до Московського царства деякі білоруські міста, призначити воєвод ще до п'яти міст та оголосити війну Кримському ханству. Однак замість оголошення війни Кримському ханству І. Виговський підписує з ним договір про дружбу, заключаючи союз зі Швецією, та веде переговори з Польщею. Це викликало незадоволення не тільки Москви, запорожців, а й полтавського, ніжинського та чернігівського полків. Внутрішня нестабільність в Україні та поява несподіваного союзника в особі Запорізької Січі дає змогу московській правлячій еліті, шляхом підкупу та обіцянок підтримати антигетьманську опозицію, значно примножити її сили.

До літа 1658 р. І. Виговський намагається злагодити стосунки з Москвою, аби за допомогою воєвод вивести з реєстру люмпенізовані елементи – джерело антигетьманських сил, вплинути на поведінку

Я. Барабаша, полтавського полковника М. Пушкаря та ін. Звернення І. Виговського до царя та воєводи Г. Ромодановського про допомогу в заспокоєнні бунтів успіху не принесли. Навпаки, Московський цар вдало скористався цією ситуацією, почавши ревізію статей 1654 року. В Україні з 3 березня 1658 р. почалася громадянська війна. Бунтівники, козаки Миргородського полку, обрали своїм ватажком С. Довгала та пішли на Кременчук, по дорозі грабуючи садиби старшин і вбиваючи прихильників І. Виговського. У Полтаву до М. Пушкаря прибуло до 20 тис. селян, що сезонно працювали на патошних заводах і винокурнях [5, с. 153].

Зважаючи на специфіку політичної ситуації, що склалась на той час в Центральній та Східній Європі, реальну військову допомогу в приборканні заколоту, І. Виговський міг отримати від Кримського ханства, яке відділялося від української держави тільки смугою Дикого Поля. У політичному вимірі шлях із Чигирин до Бахчисараю пролягав через Варшаву. Однак українсько-московський договір 1654 р. сприяв появі військово-політичного союзу Криму і Польщі. Через це, щоб отримати військову допомогу кримського хана, І. Виговському потрібно було налагоджувати політичні відносини і з польським королем. У березні 1658 р. розпочалися українсько-польські консультації, яким сприяв польський дипломат С. Баневський, а також Юрій Немирич – освічена людина, яка 10 років була в Голландії і зблизилась з Б. Хмельницьким та І. Виговським. Він добре засвоїв поняття федеративного Союзу Республік і хотів, щоб так було в Україні [6, с. 539].

Вже у квітні в Україну вступає союзна гетьману кримська орда, яка допомагає І. Виговському. 13 червня 1658 р. 60-тисячна козацька і татарська армія разом із найманцями під Полтавою розбили 40-тисячний загін козаків і повстанців, зруйнували Полтаву, Миргород, а кримські татари здобули дозвіл збирати ясир аж до Лубен та р. Сули [6, с. 153]. Про це І. Виговський повідомляє Москву, не натякаючи на прагнення розірвати стосунки з царем та намагаючись переконати у відсутності антимосковських настроїв у щойно укладеному союзі з Кримом. Однак за наказом царя у серпні 1658 р. на Лівобережжя вводяться московські війська на чолі з Белгородським воєводою Г. Ромодановським, з яким йдуть залишки лідерів антигетьманської опозиції, серед них полковник Іван Безпалий, якого Г. Ромодановський проголошує наказним гетьманом і якого підтримало реєстрове козацтво. До Ромодановського почали приєднуватися і прості селяни, бо хотіли бути козаками.

Це поставило останню крапку в подіях, що відбувалися в той час на Україні, для І. Виговського та прискорило укладення ним угоди з польським королем, оскільки авторитета кримського хана виявилось замало, аби утримати Москву від інтервенції. Спочатку П. Тетеря та митрополит Д. Балабан, за вказівкою І. Виговського, підписують у межиріччі попередню угоду з Польщею, а 19 вересня 1658 р. в Гадячі

був ухвалений договір про створення конфедеративного блоку у складі Польщі, Литви, Гетьманщини. Згідно з договором гетьмана обирають довічно, його влада поширюється на три воєводства: Київське, Чернігівське, Брацлавське. Гетьман може мати 30 тис. реєстрових козаків, 10 тис. особистої гвардії з найманців, щороку надавати 30 козакам шляхетського звання тощо [5, с. 153].

У травні 1659 р. на сеймі у Варшаві король затвердив Гадяцький договір з Великим князівством Руським. Так на карті Європи з'являється нова федеративна держава – польсько-литовсько-українська Річ Посполита. Названі народи об'єднувалися "як вільні з вільними" та "рівні з рівними". Кожна з частин держави мала власні адміністрацію, фінанси, військо. За угодою Україна зберігала за собою право звільнення її збройних сил від участі в складі федерації у війні з Москвою, крім того І. Виговський, не полишаючи сподівань, що можливо уникнути збройного конфлікту з Москвою, пропонував московітам приєднатися до польсько-литовсько-українського союзу. Це не було несподіваним. Ще з осені 1656 р. московське керівництво цілком широко обговорювало з поляками можливість сходження царя Олексія Михайловича на польський престол і проголошення союзу двох держав. Ще реалістичніших обрисів набрали гетьманські пропозиції з кінця 1658 р., коли союзники вибили з Лівобережжя військо Г. Ромодановського.

У лютому 1659 р. Московський цар зібрав таємну нараду де погодилися з тим, що з І. Виговським можна було укласти угоду на підставі положень випробуваних в Гадячі, правда, вона повинна бути двосторонньою, без участі поляків та литовців. Щоб "переконати" на переговорах українців, цар посилає на Україну боярина О. Трубецького з майже 100-тисячним військом. Зрозуміло до чого могли призвести ці "переговори" з таким представницьким "посольством" до якого в Україні приєдналися військо князя Г. Ромодановського, загони "нового гетьмана" І. Безпалого, осавула Воронько та запорожців Я. Барабаша. Через це І. Виговський відмовився від переговорів, саркастично поскаржившись на те, що вкрай небезпечно з боярами зустрічатися, на таких зустрічах можна і голову втратити [4, с. 38].

Весною 1659 р. О. Трубецький, перетнувши український кордон, почав силою зброї "агітувати" козаків за царя, а Г. Ромодановський зі своєю армією захопив низку українських міст, вирізавши не тільки прихильників гетьмана, а й пограбувавши мирне населення. У Конотопі Г. Ромодановський зустрів процесію від громадян міста, помолвився і перехрестився перед ними по-християнськи, але пограбував місто і його мешканців по-татарськи, сказав: "Що винуватого Бог знайде, а війська треба потішити і нагородити за праці, в поході понесені" [4, с. 44]. Така поведінка московитів схилила на бік І. Виговського все більше цивільного населення, козаків.

Пізніше загін ніжинського полковника Г. Гуляницького, чисельністю 4 тис. козаків, напав на обоз армії О. Трубецького та, відступаючи, зненацька захопив м. Конотоп, організувавши його оборону. Ні погрози, ні умовляння зрадити І. Виговського не змусили Г. Гуляницького відмовитися від оборони Конотопської фортеці, тому О. Трубецький вирішив захопити Конотоп перед тим, як просуватися далі вглиб України. Однак захопити фортецю О. Трубецькому не вдалося, козаки Г. Гуляницького мужньо боронили місто, вели активну оборону, здійснювали вилазки та зненацька нападали на московські загони навколо фортеці. Постійні напади козаків змусили О. Трубецького перенести табір війська на 10 км від міста в урочище Таборище, на південній околиці села Підлипного, і таким чином розділити армію між табором і військом навколо Конотопу. Тільки в облозі Конотопу московські війська втратили близько 10 тис. [3]. Цілих 70 днів чотиритисячний загін Г. Гуляницького (до 29 червня) утримував місто проти 150 тис. війська О. Трубецького. Саме це надало І. Виговському змогу організувати свою власну армію, чисельністю до 60 тис., отримавши допомогу від Польщі та Криму і навіть залучити 3.5 тис найманців з числа сербів, молдован, німців для охорони своєї ставки [2, с. 268].

Сили І. Виговського разом з Ордою просувалися в бік Конотопа. 24 червня під селом Шаповалівкою вони розбили невеликий передовий загін московитів, дізнавшись від полонених, що О. Трубецький знаходиться вже не біля Конотопа, і що він не очікував підходу союзників так швидко. З огляду на це був вироблений план дій, за яким кіннота татар була поставлена в засідці в урочищі Торговиця, на схід від села Соснівки – табору І. Виговського. Сам гетьман, залишивши командування братові Г. Гуляницького Степанові, вирушив на чолі маленького загону під Конотоп. 27 червня 1659 р. вранці козаки І. Виговського напали на військо О. Трубецького, захопили велику кількість коней та вигнали їх у степ. О. Трубецький, оговтавшись, контратакував козацький загін гетьмана який відступив за р. Сосновку в бік свого табору. 28 червня О. Трубецький відсилав 30-тисячний відбірний загін кінноти на чолі з боярином С. Пожарським наздогнати І. Виговського. С. Пожарський переправився через річку Сосновку та розбив табір на іншому її боці. Решта 30 тис. московського війська на чолі з О. Трубецьким залишилися в таборі. Тим часом 5-тисячний загін С. Гуляницького зайшов у тил С. Пожарському, захопив міст через р. Сосновку, зруйнував його і, загатавши вночі річку, затопив низину навколо неї.

Рано вранці 29 червня 1659 р. невеликий загін І. Виговського атакував табір С. Пожарського, і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу. С. Пожарський, відчуваючи легку здобич, залишив табір і почав переслідувати гетьмана. Коли московські війська вступили в

с. Сосновку, козаки дали знак орді та полякам, які вдарили по флангах С. Пожарського, а І. Виговський почав контрнаступ. Московське військо почало відступати, але їх важка кіннота й артилерія грузла у вогкому ґрунті біля річки. Оточивши царські війська, почалася різанина. Упродовж 29 червня були знищені всі 30 тис. війська С. Пожарського, якого разом із князями С. Львовим, Ф. Куракіним та іншими захоплено в полон.

Почувши про розгром С. Пожарського, О. Трубецької відкликав Г. Ромадановського з облоги Конотопа та вночі почав відступ з України. Г. Гуляницький вийшов з Конотопу і вдарив по відступаючій армії О. Трубецького, захопивши багато артилерії. Сам О. Трубецької ледве не загинув, був двічі поранений і втратив бойові знамена, скарбницю і майже увесь обоз. Покінчивши із залишками військ С. Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати ворога у його відступі ще протягом трьох днів аж до Московського кордону, поки він не прийшов 10 липня до Путивля. Під час Конотопської битви І. Виговський втратив 4 тис. козаків, татари – 6 тис., а московське військо – 30 тис. [3], однак є й інші відомості про втрати.

Московіти боялися, що І. Виговський з татарами підуть далі на Москву, але після захоплення Ромен, Лохвиці та декількох інших українських міст, які утримували його супротивники, прийшла звістка з Криму, що запорожці І. Сірка напали на татарські поселення. Це примусило орду залишити І. Виговського та вернутися в Крим. Громадянська війна спалахнула з новою силою. І. Виговський вигнав усіх московітів з України крім В. Шереметьєва, який був з військом у Києві і почав мстити українцям, руйнуючи містечка і села навколо нього [6, с. 540].

Хоч Гадяцький договір з поляками був вигідний для України, ідея союзу з поляками не знайшла підтримки серед більшості козацтва і народних мас. До того ж І. Виговський нехтував інтересами широкого загалу українського суспільства і спирався переважно на козацьку верхівку, яка постійно його зраджувала перед погрозами або обіцянками з боку Москви чи Варшави.

Незважаючи на героїзм козаків, особливо загону Г. Гуляницького, Конотопська битва залишається змарнованим шансом і чи не найхарактернішим прикладом виграної битви та програної війни [3]. Вона залишила по собі в Україні прислів'я: "Надув, як Виговський Москву" [2, с. 270].

Деякі історики (наприклад, О. Бузина) пишуть про Конотопську битву як про звичайні бойові події, однак інші так не вважають. Зокрема С. Соловйов зазначав: "Цвіт московської кінноти загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу і жах охопив Москву. Удар був

тим важчий, що був несподіваним. Царське місто затремтіло за власну безпеку. У серпні 1659 р. за государевим указом люди всіх чинів поспішали на земляні роботи для зміцнення Москви. Сам цар з боярами часто був присутній при роботах. Навколишні жителі з родинами, пожитками наповнювали Москву, і ходила чутка, що государ від'їжджає за Волгу, за Ярославль" [7, с. 218]. Інший видатний історик В. Ключевський писав, що І. Виговський, спадкоємець Б. Хмельницького, перейшов на сторону Польщі, і з татарами під Конотопом знищив краще військо царя [8, с. 406].

Не дивлячись на перемогу, становище у І. Виговського виявилось німецьким не через московське військо, а через народне несприйняття, особливо на Лівобережжі. В Ніжині, Переяслові, Острі, Чернігові та Чигирині проти гетьмана повстали козаки. На Запоріжжі І. Сірко підняв Січ проти І. Виговського, оголосивши гетьманом Ю. Хмельницького.

На Генеральній раді під Германівкою, куди прибули Ю. Хмельницький, старшини і запорожці, І. Виговському козаки навіть не дали дочитати Гадяцький договір, і він був вимушений покинути раду, приславши пізніше свою булаву [6, с. 541]. Однак на Раді козаки не підтримали московітів, а вперше зайняли цілком самостійницькі позиції: не бути під владою московського царя, ні під владою польського короля. У 1660 р. І. Виговський стає Київським воєводою, однак 17 березня 1664 р. він буде розстріляний поляками за організацію повстання проти гетьмана П. Тетері [5, с. 639]. Вітчизняні історики зазначають: "як не дивно, але український народ вважав, що краще суворе правління Москви, ніж лагідне правління Польської республіки" [5, с. 247].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Про відзначання 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві* : Указ Президента України від 11 берез. 2008 р. № 207/2008 // Уряд. кур'єр. — 2008. — 26 берез. (№ 56).
2. *Маркевич М. І.* Істрія Малоросії / М. І. Маркевич. — К., 2003.
3. *Конотопська битва* // Вікіпедія : вільна енциклопедія. — Режим доступу : <http://www.ur.wikipedia.org/wiki>.
4. *Літопис Самовидця* / вид. підгот. Я. І. Дзиря. — К., 1971.
5. *Петровський В. В.* Історія України. Неупереджений погляд. Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Симоненко. — Х., 2007.
6. *Костомаров М. И.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей / М. И. Костомаров. — М., 2007.
7. *Соловьев С. М.* Сочинения : в 18 т. Т. 1–2. История России с древнейших времён / С. М. Соловьев. — М., 1993.
8. *Ключевский В. О.* Русская история / В. О. Ключевский. — М., 2006.